

Egy új történet keresése

Majtényi Balázs – Majtényi György: Cigánykérdés Magyarországon, 1945-2010

Libri Kiadó, 2012

A múlt év végén jelent meg Majtényi Balázs és Majtényi György könyve a cigánykérdés II. világháborút követő magyar történetének áttekintéséről, melynek kinyilvánított célja – mint azt a hátsó borítón szereplő ismertetésből is megtudhatjuk – a többségi társadalom által formált elbeszélés újramondása. Egy új történet megfogalmazása, melyben helyet kapnak a romák saját történetei is. Az alábbiakban első sorban abban az összefüggésben szeretném mérlegre tenni a művet, hogy e fontos és bátor vállalkozásnak mennyire sikerült megvalósítania a kitűzött célt: egy olyan történetet találni, melyben mind a romák, mind a magyarok magukra ismernek, s amely alapja lehet a közös önazonosság keresésének.

Bár mindkét szerző a társadalomtudomány művelője – Majtényi Balázs alkotmányjogász, Majtényi György történész –, műfaját tekintve mégsem szoros értelemben vett szaktudományi munkát írtak. Az előszóban világossá teszik, nem a szakértő tudós, hanem inkább a tudományos és politikai vitákon kívül álló, tisztánlátásra törekvő, informált és érdekelt polgár szempontjából igekeznek a kérdést vizsgálni. Az írás tehát valójában esszé, amely így nem csupán a szerzői szándékot, de műfaját tekintve is felidézi Bibó István *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című művét. (Csakhogy míg Bibó esetében a műfaj választása egy szabadon és tudatosan vállalt szerep – a tudományosan érvelő politikusé – volt, addig szerzőink szándékát a politikától való menekülés képzetlensége formálta, mint arra maguk is rámutatnak: „Általános jelenség a »szakértői tudás hitelességének megkérdőjelezése«, közkeletű vád, hogy a társadalomtudósok

elferdítik a valóságot. Ez a jelenség a társadalomtudósokat is mindinkább a jogvédők, az emberi jogi mozgalmárok pozíciójába szorítja, [...] egyre inkább összemósodik a társadalomtudomány és a politikai mozgalmak fogalmi nyelve. Emiatt a cigányok helyzetével foglalkozó tanulmányok mindinkább *policy* dolgozatokká válnak (ez a könyv is jórészt annak tekinthető), mindeközben minimálisra csökkent annak az eshetősége, hogy a politikai döntések szakszerű háttér-tanulmányok alapján szülessenek meg.”

A történeti anyag áttekintése előtt néhány elméleti és módszertani kérdés tisztázására kerítenek sort a szerzők, melyek középpontjában a romák mint kisebbségi csoport meghatározásának a nehézségei állnak. A bizonytalanság abból fakad, hogy a politika, a tudomány és a társadalmi élet gyakorlata különböző válaszokat kínál a „Ki a cigány?” kérdésre. A politika gyakorta egységes, a többségi társadalomtól világosan elválasztható kisebbségként igyekszik meghatározni a romákat. A tudomány ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a többség szempontjából egységes csoportnak látszó cigányság valójában etnikailag, kulturálisan és társadalmi helyzetét tekintve is nagyon eltérő embercsoportokat foglal magába. A hétköznapi élet személyközi kapcsolataiban pedig a többségi társadalom tagjai viselkedésüket általában nem a politikai nyilatkozatokhoz, dokumentumokhoz vagy tudományos kritériumokhoz igazítják, hanem sajátos tapasztalataikhoz és érzelmeikhez. Ráadásul a politika, a tudomány és a társadalmi gyakorlat folyamatosan áthatják egymást, és e kölcsönhatásban sokkal erősebb tényező a hatalom, mint a megismerés vágya. Mi több, mindez

egy átfogó történeti közegbe illeszkedő folyamatot képez: a cigányság meghatározása, klasszifikációja állandó – hol lassabb, hol gyorsabb – változásban van. „Tényként kezeljük a kisebbség(ek) létét, és ellebegő képnek tekintjük a modernség és a modern állam konstrukcióját, a homogén »többség« és az egységes nemzeti történelem képzetét” – fogalmazták meg kiinduló pontjukat a szerzők.

A vizsgált történeti időszakot három fejezetre bontva tárgyalják a szerzők, elkülönítve egymástól az 1945–'61, az 1961–'89 és a rendszerváltást követő két évtized szakaszait. A fejezetek hasonló szerkezetet mutatnak: először a többségi társadalmat képviselő párt-, illetve állami politika hivatalos elvei, a „cigánykérdésre” vonatkozó doktrínáit ismertetik. Ezt követi a társadalom mikroszerkezetét átható „fegyelmező hatalom” működésének feltárása, majd a romáknak e viszonyokra adott reakcióinak a bemutatása. Ez utóbbi kapcsán a szerzők nem csupán a romák önszerveződésre tett kísérleteinek dokumentumait, hanem egy sor „magántörténetet” is beleszőnek az elbeszélésbe.

A romák történetét valamelyest ismerő olvasó számára a háborút követő másfél évtized fejleményeiről szóló fejezetben akadnak ismerős fordulatok: a romák kimaradnak a földosztásból; a kommunista politika egy évtizednyi bizonytalankodás után – melyben (szovjet mintára) a nemzetiségi státus megadása és a „cigánykérdés” tisztán belügyi, rendőrségi „megoldása” (speciális személyi igazolvány kiadása, a vándorló életforma kriminalizálása stb.) között ingadozott – az '50-es évek közepétől kezdve alakítja ki (csehszlovák mintára), ami az 1961-es párthatározatban nyer végleges formát; a romák társadalmi helyzetében kedvező változást, felfelé irányuló mobilitást eredményez az '50-es évek extenzív iparosítása, mely szakképzetlen munkaerő iránti igényt teremtett. Az ismeretes és elfogadottnak tekintett „nagy történet” mellett azonban megjelennek a „fegyelmező hatalom” működését példázó, a KÖJÁL által elrendelt

és végrehajtott egészségügyi fürdetések magántörténetei, valamint a roma önszerveződés lehetetlenségét illusztrálандó, a rövid életű Magyarországi Cigány Kulturális Szövetség főtítkárának, László Máriának az élettörténete is. Kérdésként merül fel azonban, hogy nem lett volna-e jobb a történetet egy évvel korábban kezdeni, és felidézni a becslések szerint mintegy 28 000 magyar roma életét követelő holokauszt eseményeit. Ez egyfelől jobban érthetővé tette volna a romák bűnultságát, megfélemlített lelki állapotát, mely nagy szerepet játszott abban, hogy kimaradtak a földosztásból. Másfelől a holokausztra utalás a magyar oldalról a háborút követően elmulasztott jóvátétel és hivatalos megkövetés utólagos pótlására is szolgálhatott volna (már amennyiben lehet ilyesmit utólagosan pótolni egy nem „hivatalos” írásban) egy olyan esszében, amely egyébként a többségi társadalom felelősségérzetét igyekszik felkelteni.

Az 1961-es MSzMP-határozat fektette le a szocialista cigánypolitika alapelveit, amelyek hivatalosan egészen a rendszerváltásig érvényben maradtak. Ennek lényege az erőszakos asszimiláció volt, a cigányságnak az „uralkodó osztályba” – vagyis a munkásosztályba – való beolvasztására tett kísérlet (Michael Stewart találó képletét idézve: cigány + szocialista bérmunka + lakás = magyar dolgozó + cigány folklór). E politika megvalósítása két oszlopon nyugodott: egyfelől a cigányság kulturális identitásának tagadásán, az önazonosság formálásának minden eszközzel való megakadályozásán; másfelől szociálpolitikai juttatások biztosításán, melyek a cigányságnak a munkásosztály életszínvonalára való „felemelését” célozták. A szocialista állam természetesen sokkal sikeresebbnek bizonyult az előbbiben, mint az utóbbiban. Míg a romák identitásképzését szinte teljesen megakasztották, és jelentős mértékben lepusztították a hagyományos roma közösségeket a „vidékfejlesztés” és a munkaerő-politika eszközeivel, addig az életszínvonal emelésére tett intézkedések, programok rendre kudarcot vallot-

tak („kezdődik előlről az előző öt éves terv” – ahogy azt a *Kontroll csoport* megénekelte a ’80-as évek közepén). A bukást megelőző két évtizedben mindezt az alságos kommunista politika még tovább csavarta azzal, hogy a rendszer csődjéért való felelősséget fokozatosan a cigányságra igyekezett hárítani. A ’70-es évektől kezdve a szegénység etnicizálásával, a ’80-as években pedig a „cigánybűnözés” képzetének a köztudatba ültetésével. E hazugságok eredményeként alakult ki a rendszerváltást követő időszak legnagyobb teherterele, a romákkal szembeni – az antiszemitizmushoz hasonló – komplex, rasszista előítélet-rendszer. E történet szomorú részletei mellett azonban a szerzők beszámolnak a cigányság ügyével szolidáris magyar – különös tekintettel Kemény István és tanítványi körére – és a formálódó roma értelmiség hatalommal szembeni ellenállásáról is.

A könyv talán legérdekesebb fejezete a rendszerváltást követő két évtized áttekintése, hiszen a demokratikus átalakulást követően sokkal bonyolultabbá és ellentmondásosabbá válik a történet. A többségi társadalom politikai horizontján új értékek jelentek meg – a jogállamiság, az esélyegyenlőség, a kultúrák egyenrangúságának gondolatán alapuló multikulturalizmus és a tolerancia –, melyek új közjogi és intézményi kereteket biztosítottak a romák társadalmi beilleszkedésének előmozdítására. A nagyobb politikai szabadság azonban megérlelte a szocialista korszak sárkányfogvetését is, és a ’90-es évek elején, majd az ezredfordulót követően ismét fellángolt a cigánysággal szembeni erőszak, melyet az állami hatóságok képtelenek voltak megfékezni. A társadalmi differenciálódás felgyorsulásával és a szegénység etnicizálásával a cigányság egyre inkább leszakadó, marginalizálódó kisebbséggé vált. A rendszerváltást követően a romák számára is megnyílt a politikai önszerveződés lehetősége, hamar megmutatkoztak azonban a demokratikus politikai kultúra és a politikai képviselőket ellátni képes értelmiség hiányából fakadó nehézségek is. A független politikai szervezetek alakulása felszínre hoz-

ta a romák valóságos heterogenitását, belső megosztottságát, az aktuális hatalomhoz való kliensi viszonyulás reflexét, amit az éppen hatalmon levő politikai erők nagyon is kihasználtak. A megalakuló kisebbségi önkormányzatok működése is számos jogi és gyakorlati problémát vetett fel, melyeket a szerzők részletesen bemutatnak és elemeznek.

A történeti feldolgozás egy 12 pontos összefoglalással zárul, melyek java részével a művet hitelesnek elfogadó olvasók egyetérthetnek. Némelyiket kissé sommásnak találhatják (pl. mindjárt az első pont megállapítását: „A modern magyar állam a történelem során soha nem támogatta a cigányokat”). Némelyiket pedig olyannak, amit maguk a szerzők is fokozottan figyelembe vehettek volna (pl. a 12. pont tézisé: „A »többség« nem létezik”), és van néhány olyan következtetés is, melyeket a szerzők talán elmulasztottak levonni.

A kötet utószava az elmúlt néhány év fejleményeire reflektál. Úgy tűnik, hogy a többségi társadalom politikai kultúrájában újabb változások következtek be: a jogállam helyébe a „jó kormányzás”, a demokrácia értékének helyébe a nemzet lépett. Vajon milyen helyet találnak ebben az átalakuló, új közjogi, intézményi keretben a romák? – a nyitva hagyott kérdésben rejlt aggodalom nagyon is könnyen átérezhető az „ellentörténetet” megismerő olvasó számára.

Térjünk most vissza a bevezetőben felvetett kérdéshez, és vizsgáljuk meg, hogy sikerült-e a szerzőknek a többség és kisebbség közös azonosságtudatának kereséséhez hozzájárulniuk a „cigánykérdés” történetének újra elbeszélésével. Úgy vélem, néhány nehézség megghiúsította ennek megvalósulását. Először is, bár kétségtelen, hogy egy sor új szempontot vetettek fel a szerzők, ami a jelenleg uralkodónak tekintett „többségi” narratívát megkérdőjelezi, de kérdés, hogy kinek a szempontjai ezek? Kinek szól ez a történet, ki lenne e könyvnek az „eszményi olvasója”? Ezt a bizonytalanságot és homályosságot fokozza a módszertani eklekti-

cizmus: a történeti és szociológiai elemzés szempontjai mellett egy sor posztmodern társadalomelméleti teóriát mozgósítanak a szerzők – Hayden White, Michel Foucault történetírásra és a politikai hatalom természetére vonatkozó elképzeléseitől kezdve a nacionalizmus és multikulturalizmus kortárs politikatudományi elméleteivel bezárólag. Nem maga ez a módszertani sokféleség a probléma, hanem az, ahogy mindez a szövegben megjelenik azokban a kitérőkben, amelyek ezeket az elméleteket „dióhéjba” foglalják. Egy átlagos műveltségű – legyen az „többségi” vagy roma – olvasó azonban valószínű, hogy nem érti ezeket. Ezt kiküszöbölhették volna azzal, hogy egyszerűen, különösebb tudományosodó önreflexió nélkül, a történetmondás szervezőelvéivé teszik azokat. Mindenesetre kissé erőltetettek ezek a beszúrások, és olyanok, mintha a szerzők maguk számára foglalták volna össze e tudományos eszméket, esetleg – és talán ez volt a valódi szándék – a könyvet olvasó egyetemistákra gondoltak.

Másodsor, következetesen végig kellett volna vinniük a szerzőknek a 12. pontban foglalt tézisüket. (A „többség” nem létezik.) Vagyis az egységes „többség” képzetét nem rombolják le, s ezért folyton összerosódik az állam és a társadalom a „többség” fogalmán belül. (A kötet 92. oldalán olvasható a következő mondat: „Emellett a legtöbb állami intézmény: az iskolák, a tömegkommunikáció eszközei, az egyházak, a katonaság, a rendőrség mind a pártállam, valamint a nemzeti, »többségi« társadalom ágensei voltak.” Túl azon, hogy ez eklatáns példája annak, hogyan mosódik össze az állam és a társadalom a szövegben, mindenképpen túlzás ebben a felsorolásban az egyházak említése. Az egyházak az ideológiai egységességet fenyegető potenciális veszélyforrásnak számítottak végig e korszakban, s így egyáltalán nem működhettek a pártállam ágenseiként.) Ezért nem jelenik meg a történetben például az, hogy 1949 után a magyar társadalom is küzdött a magyar állammal szemben. Másfelől, hogy a cigányok ellenál-

lása ki ellen irányult: a „többségi” társadalom, vagy a „többségi” állam, vagy mindkettővel szemben.

Harmadsor, a szerzőknek nem sikerült plasztikusan ábrázolniuk a hagyományos roma identitást (helyesen: identitásokat). E tekintetben jórészt kihasználatlanok maradtak a kulturális antropológiai kutatások eredményei. Így például elmulasztották jelezni, hogy a hagyományos roma csoportok identitásának lényegi eleme a befogadó közösségtől való elhatárolódás. Michael Stewart pedig szépen leírta a könyvben egyébként hivatkozott művében, hogy az általa vizsgált oláh cigány csoport identitása tükröképe volt a vonatkoztatási csoportnak tekintett paraszti kultúra értékrendjének. Továbbá hogy a romák szemében a gádzsók nemcsak hogy „bejelentik, hogy WC-re mennek, nem mosnak kezet utána”. Szemükben a gádzsók irigyek és önzők, hiszen nincs sok gyermekük. Kegyetlenek, mert a gyermekeiket másokra bízják, és folyton büntetik. Ostobák, mert eltűrik, hogy mások parancsolgassanak nekik. Guszztustalanok, mivel nem ismerik a tisztaság és a tisztátalanság szabályait (*marimé*).

Negyedsor, a szerzőknek nem sikerült megragadniuk a „többség” és a romák viszonyának dinamikáját sem, ezért úgy tűnik, mintha egy változatlan „többséggel” szemben egy változatlanul kiszolgáltatott és passzív közösség változatlan elnyomásának történetéről beszélnének.

Mindezekre a nehézségekre gyógyszerként Bibó István két 1948-ban írt tanulmányát javasolnám – a bevezetőben már említett *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, valamint *Az eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című írását –, melyekben lefektette a „többség” és „kisebbség” viszonyát célzó elemzés alapelveit. Ezeket később a cigánykutatással foglalkozó szociológusok némelyike is alapul vette (így különösen Csalog Zsolt).

Noha Majtényi Balázs és Majtényi György könyve ilyenformán inkább egy „ellentörténetet” fogalmaz meg, mintsem egy közös

identitás narratív keretét vázolja, mégis fontos és érdekes kötet. Fontos, mivel a romák társadalmi beilleszkedésének alapját érintő kérdést feszeget – a morális felelősségvállalás problémáját. Számomra különösen megvilágító erejűek a szegénység etnicizálásának kérdéséről írottak. Szintén hasznos és jól sikerült rész a rendszerváltást követő politikai események és közjogi változások bemutatása. Lényeges az a felismerés is – bár ez kissé kibontatlan maradt –, amely az összefoglalás 11. pontjában szerepel, vagyis hogy az asszimiláció és a (nemzeti) csoportként való beilleszkedés nem egymást kizáró alternatívák. (Sőt, mint azt a szociológiai ku-

tatások mutatják, ahol a csoportidentitás megőrzését több-kevesebb autonómia biztosítja, ott felgyorsul az asszimiláció, s megfordítva, ahol erőtlen az asszimiláció, ott éppen felerősödnek az önállóságra való törekvések a kisebbségi csoportok részéről.) Végezetül külön figyelmet érdemel a kötetben szereplő képanyag, amely mintegy ellenpontozza az írás alapvető borúlátását. A szokásos „mélynyomorra” koncentráló, letargikus szemlélet helyett fiatalos, kreatív látásmódot jelenít meg. Pontosán valami olyasmit, amire szükség lenne ahhoz, hogy az úgynevezett „cigánykérdés” elmozduljon a holtpontról.

H. Szilágyi István

Gitáros (papír, ceruza, 1964 k.)

H. Szilágyi István (1963) jogszociológus. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem docense.